

Erken Dönem Osmanlı Yönetiminin Kanunlaşma ve Devletleşme Süreci Legalisation and Statehood Process of Early Ottoman Administration

Yunus Koç, Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Ankara/Türkiye. ORCID:
0000-0001-9330-4019, yunusk@hacettepe.edu.tr

Öz

Osmanlı hukuku, bir çalışma alanı olarak hatırı sayılır bir süredir hem tarihçilerin hem de hukukçuların ilgisini çekmeye devam etmektedir. Başta Ömer Lütfi Barkan olmak üzere Halil İnalcık gibi tarihçilerin yanında Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, Mehmet Akif Aydın, Ahmet Akgündüz gibi hukuk tarihçileri Osmanlı hukukunu hem teorik hem de kaynaklar ekseninde ele almışlardır. Osmanlı Devleti'nin bürokratik yapısı sayesinde günümüze ulaşan binlerce ciltlik hukuk metinleri üzerinde yapılan çalışmalar neticesinde Osmanlı hukukunun niteliğini, şer'-örf ilişkisini, kanunnamelerin gelişim seyrini, hukuk normlarının mahkemelerde uygulanma şeklini takip edebiliyoruz. Ancak tüm bu araştırmalara rağmen Osmanlı devletleşmesi ve bunun hukukla olan bağlantısının karşılaştırmalı bir perspektifle teorik ve ampirik düzeyde ele alınması konusu hala müzakere edilmeye muhtaç gözükmektedir. Özellikle Osmanlıların erken dönem hukuki yapılanması ile ilgili bir dizi soru üzerinde düşünmeye değerdir. Bu soruları şu şekilde sıralamak mümkündür: Osmanlı Beyliği teşekkül ve gelişim seyrinde hukuk normları oluştururken ne tür fırsat ve esneklikler yaratarak gelişimini sürdürdü? Erken dönem Osmanlı yönetiminde hukuk normları emir, ferman ve yasak şeklinde tezahür ederken bürokrasi hangi süreçlerle bu normların yaygınlaşması ve kabulünü sağladı? Bu prensiplerin uygulanmasında yaşanan avantaj ve dezavantajlar nelerdi? Yönetim, toprak, vergi, ticaret gibi halkı doğrudan ilgilendiren konularda üretilen norm ve prensiplerin zamanla devletin merkez-taşra ilişkilerinde yaşanan gelişmeler ve devletleşmeye etkisi nasıl oldu? Tüm bunların sonunda Osmanlı devleti genişçe bir coğrafyada yüzlerce yıl egemen olarak toplum-devlet ilişkilerinin seyrinden kanunlaşma ve bürokratik devlete dönüşmesinde etkisi nasıl cereyan etti? Osmanlı, kanun devletine nasıl dönüştü? Bu soruları cevaplamak başlı başına önemli tartışma konularını gündeme getirmekle birlikte kaçınılmaz olarak bir açıklama çabasını hak etmektedir. İşte bu çalışmada yukarıda dile getirilen ve onlara benzer soruların cevapları aranmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı hukuku, Kanunname, hukuk tarihi, Osmanlı Devleti, örf.

ABSTRACT

Ottoman law, as a field of study, has continued to attract the attention of both historians and jurists for a considerable time. In addition to historians such as Ömer Lütfi Barkan and Halil İnalcık, legal historians such as Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, Mehmet Akif Aydın, Ahmet Akgündüz have discussed Ottoman law both theoretically and in terms of sources. Thanks to the studies on thousands of volumes of legal texts that have survived to the present day thanks to the bureaucratic structure of the Ottoman Empire, we can follow the nature of Ottoman law, the relationship between şer' and customs, the course of development of statutes, and the way legal norms are implemented in the courts. However, despite all these researches, the issue of addressing Ottoman statehood and its connection with law at a theoretical and empirical level from a comparative perspective still seems to need to be discussed. It is worth considering a number of questions, especially regarding the early legal structure of the Ottomans. It is possible to list these questions as follows: What kind of opportunities and flexibilities did the Ottoman principality continue to develop by creating legal norms during its formation and development? While legal norms in the early Ottoman administration manifested themselves in the form of orders, decrees and prohibitions, through what processes did the bureaucracy ensure the dissemination and acceptance of these norms? What were the advantages and disadvantages of applying these principles? How did the norms and principles produced on issues that directly concern the public, such

as administration, land, taxes and trade, affect the developments in the center-provincial relations of the state and nationalization over time? At the end of all these, how did the Ottoman Empire dominate a wide geography for hundreds of years and influence the course of society-state relations into legalization and transformation into a bureaucratic state? How did the Ottoman Empire become a state of law? Answering these questions raises important issues of discussion and inevitably deserves an explanation. In this study, we will try to find answers to the questions mentioned above and similar ones.

Keywords: Ottoman Law, *Kanunname*, History of Law, Ottoman Empire, *Urf*.

GİRİŞ

Devlet-hukuk ilişkisi hem tarih hem de hukuk alanında uzmanlaşan kuramcıların dikkatini çeken bir konudur. Siyasal örgütlenmenin çekirdeğini oluşturan klan/boy/aşiret örgütlenmesinin zamanla diğer topluluklar üzerinde de söz sahibi olması, bunun da koşullar elverdiğinde devlete dönüşmesi her zaman mümkün olan bir vaka değildir. Türklerin geniş tarihsel coğrafyasında boydan beyliğe, oradan da devlete ve imparatorluğu geçiş evrelerine dair örnekleri görmek mümkündür. Orta Asya'nın geniş steplerinde hareket halindeki mülkiyete bağlı katmanlaşmaya uygun konfederatif yapılar kurulmuştur. Ancak Büyük Selçuklular gibi hem toprağa yerleşik bir toplumda hem de yerleşik olmayan klanlara dayalı bir devlet yapılanmasında bir dönüşüm kaçınılmaz olmuştur. Nizâmülmülk, bu siyasetin inceliklerini kalem almıştır. Orhun Yazıtlarında dile gelen meşruiyet prensipleri bir yana Büyük Selçuklu tecrübesi Osmanlı örgütlenmesi için yakın ve şahit olunan bir siyaset örneği sunmuştur. Tamamen yerleşik devlet kurumlarını yüzyıllardan beri uygulamış olan Bizans ise başka bir tecrübeye sahiptir. Osmanlı Beyliği, iç ve dış siyasal gelenek ve çevresindeki devlet tecrübelerinin tanıklarıyla kurulmuştur. Beylik teşekkül ederken komşu toprak ve boylar nezdinde, mülkü Osmani'ye dönüşen coğrafya üzerinde egemenlik kurmanın yolu, onları siyaseten sisteme dahil etmekle mümkün oldu. İlk Osmanlı beyleri hem Bizans'tan hem de Selçuklu merkezinden uca devrolunmuş tecrübeli insan kaynağı sayesinde yönetim sanatının incelik ve avantajlarını kullanmayı başardı. Kendi boyundan aldığı güçle, komşu boyların ve coğrafyanın avantajlarını birleştirmek ve bunu siyasetin icaplarına dönüştürmek Osman, Orhan ve I. Murat'ın yönetme sanatında tezahür etti. Böylece genişleyen ve kalabalıklaşan toplum üzerinde egemenlik kurmak, yeni eklemlenenlerin yönetime katılması ve kazanımlardan pay alması şeklinde kendini gösteren adalet anlayışı ile mümkün oldu. Bu şekilde bey ve yoldaşları fetih ve ganimetlerle zenginleşirken idare altına alınan yerlerde adaletin temini doğrudan merkeze bağlı ve ona karşı sorumlu kadı ve beyler sayesinde mümkün oldu. Osmanlı yönetiminin merkez organları hukuki, askeri ve mali alanlarda tezahür ederken bunların taşra uzantıları da doğrudan halkın karşısında yönetimin temsilcisi olarak belirdi. Sürecin merkez-taşra arasında sıkı bir bağ ve yazışma ağı ile devam etmesi merkezin yönetim prensipleri ve paydaşlığının halkta karşılık bulması gerekti. Bu bağ ve ilişkinin iki taraf için de belirli norm ve prensipler üzerinden yürümesi gerekiyordu. Bu sebeple daha ilk beyler zamanından itibaren yönetimin taşradaki temsilcileri aracılığı ile merkez-çevre ilişkilerinin düzene sokulması, bilinmesi ve karşılıklı mutabakatın tesis edilmesi emir, ferman ve yasaklar üzerinden sağlandı. Ama bu kurallar, dönemin önceki ve mevcut şartlarına göre herkes için kabul edilebilir ve uygulanabilir nitelikte olmalıydı. Ülke genişleyip toplum farklılaştıkça yönetimin incelikleri ve çıkan sorunları makul ve pragmatik çerçevede çözme refleksi de gelişti. Bunun sonucunda yönetim herkesin uyacağı kuralları ilan ve tatbikte ısrar ettikçe bu kuralların kendileri için de kabul edilebilir, gerekirse de değiştirilebilir olduğu görülmeye başlandı. Anadolu ve Rumeli'de yaşayan ahalinin de köyde, kasabada, yayla ve kışlada veya şehirde ihtiyaç duyduğu kuralların bilinir olması ve uygulanması toplum devlet ilişkilerini belirli bir konsensüse getirdi. Bu kurallar zamanla daha rafine hale geldikçe devletin organları da uygulamada halkla daha rahat iletişim kurma imkanına kavuştu. Tüm bunlar Osmanlı yönetim mekanizmasının meşruiyetini ve devletleşme sürecini olumlu yönde etkiledi. Ceza, toprak, vergi ve ticaret gibi belli başlı alanlarda üretilen kurallar manzumesi devleti temsil edenler üzerinden halk-devlet ilişkiler ağının yollarını oluşturdu. Devlet tanzim ettiği kurallar ve bunların cem'i olarak kanunlar çerçevesinde dönem için sürdürülebilir bir çerçeve oluşturdu. Osmanlı adalet mekanizması ve hukuk sistemi bu sayede devletin de daha bürokratik ve hiyerarşik bir sisteme erişmesini sağladı. Bu sayede yönetim adaleti temin ederken aslına bir kanun devletine dönüşmüş oldu.

1. OSMANLI YÖNETİMİNİN TEMEL PRENSİPLERİ

Osmanlı yönetim anlayışının teşekkül ve gelişiminde eski Türk devlet geleneği, töre, Emevi ve Abbasi halifelikleri döneminde ve İran'da gelişen yönetim geleneği ile Bizans imperium anlayışının etkili olduğu hususu öteden beri dile getirilmektedir. Ancak; 13. yüzyılın sonlarında Batı Anadolu'nun ücra bir köşesinde Bizans sınırında kendine alan açmaya yönelik faaliyetlerinde Osman ve Orhan beylerin fetih, gaza, iskân, imar faaliyetleri yanında Venedik, Bizans ve diğer Anadolu Türk beylikleri ile olan ilişkisinde tercih ettiği stratejinin arkasında yatan anlayışın ne olduğu sorusu Osmanlı yönetim anlayışı üzerindeki derin merakın ana sorularından biridir. Uç beylikleri arasında en azından 14. yüzyılın ilk çeyreğinde diğer beyliklere nazaran daha avantajlı bir coğrafyaya sahip olduğu; genişleme, büyüme ve teşkilatlanma faaliyetlerinin de bu avantajların yerinde ve zamanında kullanılmasıyla mümkün olduğu kabul görmüştür. Bütün şartların yanında uçlarda hayat ve hareket alanı bulma umuduyla bölgeye gelmiş dinamik bir kitlenin de beyliğin teşekkülünde ihtiyaç duyulan insan kaynağını oluşturduğu da bilinmektedir. İlk dönem kaynaklarında karşılaşılan çok sayıda fakih, ahi, abdal ve medrese tahsili görmüş kitlenin yönetim kademelerinde ilk katmanlaşmayı oluştururken toplum-beylik ilişkilerinin de ana prensiplerini ürettiği, bu prensiplerin de Osman ve Orhan'ın dilinden ilan edilerek genel kabul görmesi için yaygınlaştığı görülmektedir. Yönetim-toplum ilişkilerinin ana seyrini oluşturan bu genel kabullerin zaman içerisinde geleneksel meşruiyet aracılıkları ile pekiştirildiği anlaşılmaktadır. Erken dönem Osmanlı yönetim-toplum ilişkilerinde beylerin gaza ve fetihle topluma doyumluk kazandırması ne derecede önemli görülmekte ise idare altına alınan bölgelerde adalet ve dengeli bir vergi düzeninin sağlanmasına da o derece önem atfedilmiştir. 14. yüzyıl boyunca Bursa ve Edirne gibi Anadolu ve Balkanlar'da idare altına alınmış önemli şehirlerde ve diğer kasabalarda yürütülen zanaat ve ticaret hayatının ihtiyaç duyduğu adalet ile sosyal ve idari barış ortamının sağlanmasına ilk Osmanlı beylerinin gösterdiği hassasiyet kaynaklara yansıtılmıştı. Aynı adalet duygusu ve vergilendirmede gözetilen dengenin yanında vergi miktarları ve zamanları konusundaki genel prensipleri sayesinde kırsal alandaki zirai üretim ve mükellefiyetleri de belirginleştirip sürekliliği sağlayan timar sistemi sayesinde kırsal barış ve askeri zümrenin ihtiyaçları da karşılanmaktaydı. Şehir, kasaba ve köylerde yaşayan halkın ihtiyaç duyduğu en önemli husus olan güvenlik ve barış bu şekilde adalet ve hukuk sistemi üzerinden sağlanmakta gecikmedi. Osmanlı yönetimi ister barış yoluyla isterse fetihle ele geçirdiği bölgelere de idari teşkilatlanmayı tesis ederken iki önemli görevli atmaktaydı: kadı ve bey. Her ikisi de doğrudan sultan tarafından atanan ve onu temsil eden bu iki yetkili, toplumda başta dengeli ve nispeten standart bir vergi sistemi ile adaletin sağlanması ve devam etmesi için gerekli görülen hukuki düzenlemelere bağlı olarak yargılamayı gerçekleştirmekteydi. Böylece başta toprak ve kırsal vergi hukuku olmak üzere belirginliğe ve standartlaşmaya ihtiyaç duyulan tüm alanlarda yürütülen uygulamalar bu erkin sahibi olan bey ve sultan da meşruiyetini pekiştirmekte ve onun nizam-ı alemin kurucu ve koruyucu sıfatını pekiştirmekte idi. Tarımsal ve ticari faaliyetler ile savaşımlardan elde edilen gelirlerin bir kısmı yine toplumsal ihtiyaçları karşılamak üzere kurulan vakıflar aracılığı ile toplumla paylaşılırken siyasal meşruiyetin kültürel alanda pekişmesine de katkı sağlamaktaydı. Böylece Fetret dönemi de dahil ilk yüz elli yıllık dönemde Osmanlı Beyliği yönetim prensiplerini belirlemiş, tüm alanlarda ihtiyaç duyulan genel prensipleri üretme ve uygulama sürecinde başarılı olmuş, nizamın tesisi ve idamesinde önemli bir ihtiyacı karşıladığını ispat etmiş olarak Fâtih dönemine erişmiş bulunuyordu.

Erken dönemde Osmanlı yönetim anlayışı ve devletleşmeye geçiş süreciyle alakalı olarak Âşıkpaşazâde tarafından Osman Bey dönemine atfen nakledilen ve tarihi gerçekliği tartışılır olmakla beraber en azından müellifin kendi döneminin (XV. yüzyılın ikinci yarısı) yönetim ve kanunlaşma-devletleşme anlayışını yansıtması bakımında bir hayli dikkat çekici olan pasajı hatırlatmak gerekir. Pasajı, konumuz açısından önemine binaen olduğu gibi aktarmakta yarar vardır. Karacahisar'ın Osman Bey tarafından fethinden sonra

yaşandığı rivayet edilen olaylar sıralanırken "Osman Gazi'nün Kanunu ahkâmın bildirür" başlığı altında yer alan bölüm şöyledir:

«Kadı konuldu. Ve sübaşı konuldu. Ve bazar durdu ve hutbe okundu. Bu halk kanun ister oldular. Germiyan'dan bir kişi geldi. Eyidür: "bu bazarın bacını bana satun". Bu kavm eyitdi: "Hana var" dediler. Ol kişi hana vardı. Sözüni söyledi. Osman Gazi eyidür "bac nedir"? Ol kişi eyidür: "bazara her ne kim gelse ben andan akça alurın". Osman Gazi eyidür: "Senün bu bazar ehlinde alımın mı var kim akça istersin"? Ol kişi eyidür: "Hanum bu türedir. Cemi' vilayetlerde vardır kim padişah olanlar alur". Osman Gazi eyidür "Tanrı mı buyurdu veya beyler kendüleri mi etdi". Yine bu kişi eyidür: "Töredir hanım! Ezelden kalmışdur". Osman Gazi gayet kakıdı. Eyidür: "bir kişi kim kazana, gayrının mı olur? Kendinün mülki olur. Ben anun malında ne kodum ki bana akça ver deyem. Bire kişi var git... Artuk bu sözi bana söyleme kim sana ziyanım dokunur". Ve bu kavm eyitdiler kim: "Hanum bu, bazarı bekleyenlere âdetdür, kim bir nesnecek vereler". Osman Gazi eyidür: "İmdi çün ki siz eyle dersiz, her kişi kim bir yük getüre, satan iki akça versün; her kim satmasa hiç nesne vermesün. Ve her kişi kim bu kanunumu boza, Allah anun dinin ve dünyasın bozsun. Ve dahi her kime kim bir tımar verem, anun elinden sebepsiz almayalar. Ve hem ol öldüğü vakit oğlına vereler. Ve her küçücük dahi olur ise vereler. Hizmetkarları sefer vakti olcak sefere varalar, ta ol sefere yarayınca...» (Atsız, 1985: 28)

Yönetimin devamı için vakıfların tesisi, toplumda saygın yere sahip şeyh, derviş, fakih ve ahilerle yakınlık kurulması ve kendilerine tahsis edilen vakıflarla sistemden pay sahibi edilmeleri, devlet teşkili açısında hangi noktalara dikkat edilmesi gerektiği konusunda Osman'ın düşüncelerini oldukça net bir şekilde yansıtmaktadır. Kendilerine iltifat gösterilen bütün bu şahsiyetler aslında sosyal zümrelerin önemli bir kısmını oluştururken toplumun kültürel anlamda devlete ısındırılması ve nizamın gerekliliği konusuna ikna edilmesi için de çok önemli bir işlevi yerine getirmekteydiler. Erken dönem Osmanlı yönetim anlayışının unsurlarının ve beylerinin sosyal zümre temsilcileriyle sıkı bir irtibat içerisinde olduğu görülür. Buna bağlı olarak da yönetim kendi meşruiyet temelleri ve unsurlarının meşruiyeti için ilgi zümrelerden gerekli formülün üretilmesi ve meşruiyet zeminin siyaseten sağlamaştırılmasını bekler. Nitekim bunun en somut örneğini Tursun Bey verecektir. Tarih-i Ebü'l-Feth'te formüle edilen anlayışa göre her ülkede padişahlar bulunmalıdır aksi halde toplum yok olur. Ancak peygamberlerden sonra gelen sultan, dünya üzerindeki yönetimini siyaset ve "yasağ" yani kanunlar ile yürütmek zorundadır ve buna da örf adı verilmektedir. Tursun Bey'in formülasyonunu aynen aktarmakta yarar vardır:

“..ve ehl-i şer' ana şer'at dirler, ve vâzî'na şâri' ıtlak iderler ki peygamberdür. Ve illâ, bu tebbirler ol mertebeye olmazsa belki mücerred tavr-ı akl üzere nizâm-ı âlem-i zâhir için, mesela tavr-ı Cehgiz Han gibi olursa, sebebine izafet iderler, siyaset-i sultânî ve yasağ-ı padişâhî dirler ki örfümüzce ana örf dirler. Keyfe mâ-kân her kangısı olursa, anun ikâmeti elbette bir pâdişah vücûdına mevkuftur. Hatta şöyledür ki, her rûzgârda vücûd-ı şâri' hacet değıldür; zîrâ ber-vaz'ı İlâhî, mesela dîn-i İslam "alâ vâzî'hi efdalü's-selâm" nizâm-ı âlem-i zâhir ü bâtın için "ilâ yevmi'l-kıyâm", kâffe-i enâm üzre kâfidür, bir peygamber dahi hacet değıldür; ammâ her rûzgârda bir pâdişâhun vücûd-ı hâcettür ki anun tasarruf-ı cüz'îyyatta, ber-haseb-i maslahat, her karn u her rûzgâr vilâyet-i kâmilî vardır. Ve eğer anun tedbiri munkat' olsa, bekâ-yı eşhas ber-vech-i ekmele sûret bulmaz; belki bi'l-küllîye fenâ bulur. pes nizâm-ı matlûb husûlî için vücûd-ı pâdişah vâcib oldu ki..." (Tulum, 1977: 12-13).

Örf ve buna dayalı Kanûn'a geçişi göstermeye çalışan ve hem de bunun böyle olmasını mümkün kılan tarihsel ortam üzerinde kısaca durmakta yarar vardır: Tursun Bey'in ifade ettiği "töre" ve bunun somut hali olan ilk dönem "yasaklarının" devletleşme içerisindeki kalıntı ve yansımalarının, şeri hukuk prensipleri ile desteklenen bir devletleşmeye dönüştürülmesi; devletleşmenin bunlardan istifade etmesi sürecinde, ulemanın hizmete hazır olması ve hizmet sunmasından hareketle, bu hizmetin devlet işleyişine ve kurallaştırma sürecine dahil edilmesi mümkün olmuştur. Ancak bu gelişme içerisinde, "yasak"ın eski yönetim

ve siyaset tecrübelerinin yeniden keşfi sayesinde, kuralların asıl kökünü ve yeni biçimlerini taşıyan organlar halinde belirmesi mümkün olmuştur. Kanunlaşma ve devlet teşkilatının tesisi yolunda merkez dışı etnik yapılara ve daha çok da Türkmen soylularına dayanan merkezi gücün zamanla törpülenmesi ve kul sistemi üzerinden yönetimin yeni bir güç kullanma aracına sahip olarak bu avantajı iyi kullanılması kanunlaşma ve devletleşmede mihenk taşı olmuştur. Başlangıçta Oğuz beyleri veya seçkin Türklerden ara yönetim katmanları oluşturularak bu yolla kitle üzerinde bazı denetim teknikleri uygulanması zaruri idi. Bu Türk “aristokrasi”si içerisinde mesela Çandarlılar hakanın “adalet”i ve ordusu dışındaki devlet işlerinden sorumlu idi. Bununla beraber ordu geleneğine atf yoluyla ulemanın yargı ve bilgi merkezini oluşturması yanında, asıl timarlı sipahiler ile yönetimin koruyucusu olan merkez askeri arasında kurulan dengeye rağmen sonuçta merkez askerinin idari mekanizmadaki hiyerarşik üstünlüğünün kaçınılmaz olması merkezi kuvvetlendirdi. Bu bağlamda yeni ordu olan Yeniçeri’nin, ağası üzerinden hem fetih makinası hem de genişletilmiş merkez gücünün motoru olması, merkezleşmeyi dolayısı ile yaptırım gücünü pekiştirdi. Balkanlarda kazanılan iki önemli askeri başarı, özellikle 1444’te Varna ve 1448’de II. Kosova muharebelerine elde edilen galibiyetler merkezin güçlenmesini dönülmez noktaya getirdi. Bu zaferlerden sonra gelen İstanbul’un fethi ise artık imperium için vaktin gelmesini ve sıçramanın başlanmasını sağladı. Bu süreçte Kanunnâme-i Âl-i Osman’ın vücut bulmasıyla Devlet’in bekasının “kural” demek olduğunun duyurulması ve kabul ettirilmesi; bu emirlerin ve fermanların kanun formatında tanzim edilmesinin zamanı, kapsamı ve biçimi ile devletleşmenin tamamlanarak imperiuma geçişini sağladı. Ülke sathında yaygınlık ve geçerlik kazanan emir, yasak ve hükümlerin “kanunname” formatına büründürülerek imperiuma oluşturan unsurların millet sisteminde teşkili her katmandaki yetki, görev ve sorumluluklarının kayda geçirilip kanunlaştırılması Kanûn-ı Osmanî’nin devletin ana işleyiş usul ve anlayışı haline gelmesini sağladı. Sultan ise artık piramidin en tepesinde olmak bir yana dikey anlamda hem “zıllullah fil arz” ve hem de "kafes ardına” çekilerek görünmezlik zırhıyla mücehhez olmakla imperiuma büründü ve bu sayede “kâdir-i mutlaka” dönüştü. Tüm bunlar Fâtih’in şahsında vücut bulurken devletin de siyaseten bölünmez ve ebed müddetliği inancını geliştirdi. Devlet ve onun işleyiş biçimi olan siyasetteki büyük değişimin bazı özellikleri, Fâtih’in şahsında bütünleşti. O bir taraftan kendisini teneffüs eden ölümlülerin üzerine çıkarırken, bir yanda dini otoritenin yedek gücünü elde tutar, diğer yanda açık münazaralarla “tehâfüt” meselelerini tartışır ve Gazzâlî - İbn Rüşd çelişmesini dirilterek büyük hakem konumuna erişir. Aynı Fâtih, “iki kara ve iki denizin sultanı” olduğu hâlde; bir fermanına, “Ben ki emîr-i âzam Sultan Mehmed Beğim” diye de yazabilmiştir. “Roma İmparatoru” imgesinin yükselmesine 'hayır' demezken, aynı Fâtih, kendini “emîr-i âzam” ve “beg” olarak sıfatlandırmaktan çekinmez. İlhanlı geleneğinden ilham alarak, “Sultan Muhammed Han sözümüz” diyerek kanunu iki dudağı arasından çıkarmanın “Han” olduğunu cihana ilan eder. Ama, yine öte yandan, Tursun Bey'den izlenebildiği üzere hem geçmiş hem de kendi hükmünün cârî olduğu zamanlar için, meselâ “Sultan Murad’ın beyliği zamanında” diyerek geleneğin devam etmekte olduğu bir yana, atadan kaldığını da vurgular. O sebeple de Kanunnâme-i Âl-i Osman’ın tarif ederken “Bu kanunnâme atam ve dedem kanunudur ve benim dahi kanunumdur” der ve devletin teşkilat prensiplerini ilan eder.

2. FATİH, KANUNNAME-İ AL-İ OSMAN VE KANUN DEVLETİ OSMANLI

Fâtih Sultan Mehmet döneminde kendi andıyla anılan iki kanunname oluşturulmuştur. Bunlardan ilki “Teşkilât Kanunnâmesi” ismiyle târif edilirken diğeri “Reaya Kanunnâmesi” olarak adlandırmıştır. Reaya Kanunnâmesi ilk olarak Kraelitz tarafından yayımlanmış ve Osmanlı devlet-toplum ilişkilerinin seyrini belirleyen umumi kanunnamelerin ilk versiyonunu olmuştur (Kraelitz-Greifendorst, 1921: 13-48). Bu kanunname daha sonra hem genişlemiş hem de genişletilmiştir. Kraelitz tarafından yayınlanan Kanunnâme’nin başlığı “Hazihî Suret-i Padişahi Sultan Mehmed bin Murad Han” olup son istinsah tarihi 893/1488’dir. Denilebilir ki bu bilinen ilk genel karakterli kanunnamedir ve daha sonra tekemmül ettirilecek

diğer genel karakterli kanunnamelere örnek teşkil edecektir. İlk üç faslı ceza hukukuna ayrılmış ve zina, darp-katl ve hırsızlık-içki konu başlıkları ile sıralanmıştır. Ceza hukukunu ilgilendiren bu ilk üç başlık altında toplumda düzen ve asayişin temin edilmesi ve düzeni bozup huzursuzluk yaratılmasının önüne geçilmesine yönelik hükümleri içerir. Önceliğin bu türden huzura ve asayişe, dönemin deyimiyle aleme “nizam” verilmesi hiç de şaşırtıcı değildir. Bu şekilde imperium toplum içerisinde düzeni sağlamak için zor kullanma gücünü elinde bulundurduğunu ilan ve ispat etmeye başlayan bir siyasal yapının yani devletin hakimiyetini ve hükmünün icrasını hedeflemektedir. Böylece suçlar ve suçlular kişisel intikam ve kan davası (klan-aşiret gelenekleri) yoluyla değil, düzeni sağlamayı üstlenen bir üst kurum tarafından cezalandırılacaktır. Cezalandırma eylemi tabii ki yargısal mekanizmanın kararı ile ama Sultanın töre/yasak/örfünü yürütmeye memur organlar ve temsilcileri eli ile gerçekleştirilecektir. Bu ise devletleşmenin neredeyse ön koşulu olan faktörlerden biridir.

Kraelitz tarafından neşredilen Kanûnnâme’de, vergi ve toprak hukukuyla ilgili hükümleri ihtiva eden dördüncü faslın özel bir adı yoktur. Burada da meşhur resm-i çiftin kökeni konusundaki tartışmalara yol açan “senyörel” hizmetler ve bunların akçaya çevrilmiş bedellerini sıralayan hükümler vardır. Kanûnnâme’nin son iki bölümü “Yörükân ve Cebelüyan bâ kanun-ı Müzevvec-i Gebran” başlıklarını taşır. Son başlık altında bac ve kapan vergilerine ait hükümleri de ihtiva eden düzensiz bir sıralanış söz konusudur. Kraelitz tarafından yayınlanan bu kanunname hiç şüphesiz türünün bilinen ilk örneğidir ve hükümlerin sayısı ve içeriği oldukça sınırlı olmakla birlikte daha sonraki etaplar için bir hareket noktası teşkil edecektir. En çok bilinen nüshaları ise Kanûnî dönemine aittir.

Burada bizi daha çok ilgilendiren ve Fâtih’in “Teşkilât Kanûnnâmesi” olarak adlandırılan kanunname ise devlet bürokrasisi, işleyişi, devletin hiyerarşik düzeni, yetki ve atama şekillerini tespit ve tayin ederek bir bakıma devlet kurumlarının işleyiş mekanizmasını ele alır (Akgündüz, 1990: 347-357). Bu kanunnamenin giriş kısmında “bu kanûnnâme atam ve dedem kanûnudur, benim dahi kanûnumdur, evlâd-ı kirâmın neslen ba’de neslin bununla âmîl olalar” dendiğine göre “Kanûnnâme-i Âl-i Osman” adını da hakkeden bu kanûnnâme bir 'temel yasa' mahiyetindedir.

Teşkilât Kanûnnâmesi, “Bâb-ı Evvel”, “Bâb-ı Sâni” ve Bâb-ı Sâlis” olarak üç bâba ayrılmıştır. Birinci Bâb’da, vezîriâzam, şeyhülislâm ve muallim-i sultân tanımlanır; divan üye ve hiyerarşisi belirlenir; ağalar ve bunların mertebeleri serdedilir; divan üyelerinin otuma düzeni bağlamında mertebeleri netleştirilir, arz yetkisini hâiz olanlar ve arz biçimleri belirtilir; terfi şekilleri, devlet işlerinin niteliği ve müzakeresi, devlet işlerinde asıl yetkililer ve yetki alanları; önde gelen görevlilerin konumları, ilmiye mensupları ve kadıların hiyerarşisi, devlet yetkililerinin oğullarına tahsis edilecek ödemeler, diğer ücretler gibi hususlar yer alır.

İkinci Bâb’da; arz odası, yüksek kademe teşrifatı, has oda, kapı ağası ve diğer saray görevli ve hizmetlileri, Padişah’ın lûtfuna mazhar olma teşrifatı ve şekilleri, sefere çıkılmasında uygulanacak esaslar, 'ta'am' konusu ve “karındaşların nizâm-ı âlem için katl etmek müna'sibdir” şeklindeki ünlü hüküm yer alır; “müühr-ü şerîf” ve hazine konusu gündeme getirilir.

Üçüncü Bâb’da; dirlikler konusundaki hükümler, tekâüd şartları, devletin önde gelen yetkililerinin bazı akçalı hakları, hitaplar ve unvanlar yer alır. Teşkilat Kanûnnâmesi’nin mevcut nüshaları, nispeten geç istinsah edilmişse de karşılaştırmalı bir biçimde değerlendirilmiştir.

Osmanlı Devleti’nde yönetim aygıtının en önemli kurumu Dîvân-ı Hümâyun olup işleyiş ve hiyerarşik yapısı Fâtih Kanûnnâmesi’nde detaylandırılmıştır. Devletin erken döneminde divanın nasıl işlediğine dair bilgiler net değildir. Osmanlı tarih yazarlarından erken dönem hakkında daha net bilgiler veren İbn-i Kemal, devletin kuruluş dönemine dair verdiği bilgilerde Osman Bey’in de zaman zaman divan topladığını belirterek

kurumunun kökeni hakkında sadece imalarda bulunmaktadır (Turan, 1970: 139). Kronikte Osman'ın divanda olan beylerin yerlerini ve mansıplarını tayin ettiği hakkındaki veri dışında bilgi yoktur. Bu bakımdan Fâtih Kanûnnâmesi'ne kadar divanın teşekkül ve gelişim seyri hakkında Âşıkpaşazâde ve diğer kroniklerdeki bilgi de yüzeyseldir. Diğer taraftan Murat Hüdavendigâr (Sal. 1362-1389) döneminde devletin daha hızlı ve esaslı bir teşkilatlanmaya gittiği bilinmektedir. Bu dönemde devlet teşkilatlanmasında önemli bir yeri olan Çandarlı Kara Halil Hayrettin Paşa ile vezirlik makamı güçlenmiştir. Ulema kökenli bu devlet adamı askeri yetkileri de uhdesinde toplayarak gerçek anlamda ilk vezirlik makamını ihdas etmiştir (Mumcu, 1986: 23). Aynı şekilde onun zamanında Dîvân-ı Hümâyun'un da kurumsal yapıya dönüştüğü söylenebilir. Çandarlı Kara Halil Hayrettin Paşa'nın gayretleri sayesinde kurumsal kimliğe kavuşan divanda ikinci vezir ve diğer vezirlerin yer almasıyla kadro genişlemiştir. Dîvân-ı Hümâyun ile hükümdar arasındaki ilişkilerin seyri de I. Bayezid (Sal. 1389-1403) döneminde netleşmeye başlamıştır. Vezirlik kurumu gelişmeden önce Osmanlı hükümdarının, halkın şikâyet ve yakınmaları doğrudan dinlemesi yanında küçük bir kurum olan divana da başkanlık etmesi doğaldı. Divan kadrosu genişleyerek yetkiler arttıkça daha da önemlisi bürokratik mekanizma işleyip genişledikçe vezirlik kurumu etkin hale gelmiş, işleri hükümdar adına devleti yöneten makama dönüşmüştür. Sultanın divana başkanlık etmesine de ihtiyaç kalmamıştır. Ancak hükümdar istediği zaman divana gelebilir dinleyebilir ve başkanlık edebilirdi. Bu onun egemenlik hakkının da bir gereği idi fakat II. Murat (Sal. 1421-1451) döneminden itibaren hükümdar divandan daha da uzaklaştı. Bunun doğal sonucu olarak da Fâtih mutlak otoritesini sağlamlaştırmak için kurumsal yapıyı pekiştirecektir. II. Murat döneminde Edirne Sarayı'nda "eski divan yeri" olarak adlandırılan yerde düzenli toplantılar yapan divanda belli teşrifat kurallarının da uygulanmaya başladığı, hükümdarla görüşmenin de belirli zorluklara ve kurallara tabi tutulduğu görülmektedir. II. Murat'ın ölümünden sonra toplanan divanda sancakların tevcihi, kadıların tevzi ve tımarların verilme işlemlerinin görüşüldüğünü Osmanlı kronikleri aktarmaktadır (Unat ve Köymen, 1995: 553). Fâtih Sultan Mehmet'in Dîvân-ı Hümâyun'u II. Murat döneminde oluşturulan şekliyle yani sıkı teşrifat kuralları çerçevesinde ve divan-sultan ilişkisinin çerçevesinin belli olduğu biçimde devraldığı söylenebilir. II. Murat döneminde divan düzenli olarak toplanmakta, bazen padişah bazen de onun mutlak vekili olan baş vezir divanı yönetmektedir. Divanda vezirlerin yanında kazasker, reîsülküttâb, nişancı gibi üyeler kendi kurumlarının başkanı ve temsilcisi olarak yer almaktadır. Bürokrasinin başı reîsülküttâb; yargı örgütünün başı kazasker; mali işlerin sorumlusu defterdâr divanda yer almaya başlamıştır. Ana unsurları II. Murat döneminde iyice belirgin hale gelen divanın Fâtih Sultan Mehmet döneminde teşrifat kuralları netleşmiş ve detaylandırılmıştır. Fâtih, mevcut işleyiş şeklini bildiği divanın yetki ve sorumluluk bakımından konumu ile hiyerarşik düzenini Kanûnnûme ile hükme bağlamıştır. Fâtih, veziriâzamlık makamını tümünden kendi otoritesine bağlayarak divan üzerinde kesin denetim sağlamıştır. Bu da tüm divan üyelerinin padişahın mutlak otoritesine bağlı olmasını gerektirmiştir. Dîvân-ı Hümâyun, Fâtih'in teşkilat anlayışı çerçevesinde yeni bir kimlik kazanmasında saray ve yeniçeri kurumunun gelişmesinin önemli bir rolü vardır. Dîvân-ı Hümâyun doğrudan padişaha karşı sorumludur. Çünkü Osmanlı Devleti'nin en üst gücü padişaktır. Hem eski Türk egemenlik anlayışı hem de İslam devlet geleneği Osmanlı hükümdarının mutlaklaşmasında belirgin olmuştur. Buna Fâtih'in Bizans Kayzeri rolünün de eklenmesi ile Osmanlı Sultanının gücü mutlaklaşmıştır. Yürütme gücü hükümdara aittir. Yasama yetkisi onun uhdesinde, yargı yetkisi de dolaylı ve sınırlı olmakla beraber padişahın elindedir. İdarenin örfi hukukla ilgili alanlarında padişahın yargılama yargı yetkisi tamdır. Ancak yargılamanın şer'i hukuk boyutunda ise söz sahibi ulemadır. Bununla birlikte hükümdarın yasama, yürütme ve yargı yetkilerini elinde bulundurması Dîvân-ı Hümâyun üyelerini ataması ve azletmesi onu "kâdir-i mutlak" yapmıştır. Hükümdar şer'i hukuktaki yasama ve yargılama alanı dışında tüm siyasi ve hukuki güçleri kişiliğinde toplamıştır. Padişah şer'i hukuk alanına karışmaz ancak bu alanı yönetme hakkını elinde bulundurduğu için Rumeli ve Anadolu Kazaskerlikleri ile Şeyhülislâm tayinleri padişah tarafından yapıldığı için dolaylı bir müdahaleden bahsedilebilir.

Merkezi devlet örgütlenmesinde padişahın en güçlü kişi vezîriâzamıdır. Bu durum Fâtih Kanûnnâmesi'nin ilk maddesi ile kesin olarak hükme bağlanmıştır. Kendisi “cümle umurun vekil-i mutlakıdır ve mertebede cümleden mukaddemdir”. Kanûnnâme'nin bu ifadesi padişahın en güçlü kişi vezîriâzamının ne denli güç sahibi olduğunu ve idarenin başı olarak yetki ve sorumluluğunu göstermektedir. Ancak uzmanlık gerektiren alanlarda mesela mali işlerde defterdârın görüşü vezîriâzamın görüşünden daha etkili olabilir. Dolayısıyla vezîriâzamın mali, idari ve siyasi konularda divan üyeleri ile müzakere etmesi ve ayrıca ilgili bürokratik kurumun yetkilisi olan makam ile istişarede bulunması zaruridir. Bu durum Kanûnnâme'de “müşavere-i umur-ı saltanatı veziri azam sayır vüzera ile ve defterdârların ile müşaveret edeler” (Akgündüz, 1990: 322) ifadesi ile belirtilmiştir. Dolayısıyla padişah devlet sorunları ve idari konuların nasıl çözüme kavuşturulacağını sadece vezîriâzama bırakmamıştır. O, padişahın vekili olarak diğer belli başlı devlet adamlarıyla istişare etmek zorundadır ve bu istişarenin yapıldığı yer Dîvân-ı Hümâyun'dur. Padişah da teorik olarak başkanı bulunduğu divanı her zaman denetleyebilir. Böylece kurulda her bir üye en doğru kararın çıkması için tecrübe ve yetkisine göre çaba gösterir. Çıkacak karar “sultan” adına verileceği için heyette istişarenin önemi vardır. Diğer taraftan vezîriâzam Dîvân-ı Hümâyun görüşülmeyen ikinci derece devlet sorunlarını kendi divanında çözebilir, karara bağlanan işler ise Dîvân-ı Hümâyun'a getirilirdi. Dîvân-ı Hümâyun haftanın belirli günlerinde toplanma zorunluluğu ve görüşmeleri bitince de görüşülen hususların hükümdara arz edilmesi devlet işleyiş bakımından önem arz etmektedir. Dîvân-ı Hümâyun başkanlık eden vezîriâzam, Fâtih Sultan Mehmet'in merkezi gücünü kul sistemi üzerinden pekiştirmesi ve vezîriâzamı, kendi otoritesine bağlaması ile büyük yetkilere kavuşmuştur. Vezîriâzam, kanunnamelerde belirtildiği şekliyle, yürütmenin düzenli işleyişinin, halkın dirlik içinde yaşamasının ve devlet hizmetlerinin yürütülmesinin baş aktörü ve padişahın mutlak vekilidir. Bu mutlak vekile itaat etmek padişaha itaat etmek gibi görülmüştür. Bu sebeple padişahın vekili olduğu için onun mührünü de yanında taşıması önemli bir kuraldır. Aynı şekilde maliye ve hazine defterhanelerinin mühürlenmesi işlemi de bu mühürle olur. Vezîriâzamın bulunmadığı durumlarda divana sadaret kaymakamı başkanlık eder. Vezîriâzam devlet işlerini yürütmek için tüm zamanını ayırmalı, devlet görevlilerini ve onların halkla ilişkilerini takip etmeli, Dîvân-ı Hümâyun'daki görüşmeleri sağlıklı bir şekilde yönetmeli ve çıkan kararları padişaha arz etmelidir. Ancak vezîriâzamın Dîvân-ı Hümâyun başkanı olarak çok büyük bir hareket özgürlüğüne sahip olduğunu söylemek her zaman mümkün değildir. Divan üyelerinden kubbe altı vezirliği makamı 15. yüzyıldan itibaren başlayarak devlet bürokrasisinin gelişmesi ve divanda müzakerelerin sağlıklı yürütülmesi amacıyla ihdas edilmiştir. Memleket işlerini bilen ve ülkeyi tanıyan devlet adamları, terfi eden beylerbeyleri veya defterdârlar bu makama tayin edilmiştir. Bu vezirler ülke yönetiminde edindikleri tecrübeyi divanda sağlıklı karar alınması için kullanırlar. Merkezde yetenekli ve sabit görevi olmayan yüksek vasıflı devlet adamları divanda her zaman yedek güç olarak bulundurulmuş, lüzumu halinde askeri yetkilerle donatılarak ordunun başına tayin edilmiştir. Dîvân-ı Hümâyun'un diğer üyeleri kazaskerler, nişancı, defterdârlar ve Rumeli beylerbeyleridir.

Teşkilât Kanûnnâmesi, olarak anılan “Kanûnnâme-i Âl-i Osman”a göre “devlet” yapılanmasının en önemli kurumu olan Dîvân-ı Hümâyun şu şekilde tasarlanmıştır. Vezîriâzam, başvezir ya da daha sonra sadrazam, tüm bürokrasinin başı ve amiri olup, padişahın vekilidir. Devletin tüm idari, mali, siyasi ve hukuki işlerinin düzenlenmesi, takibi ve ilgili taşra hiyerarşisinin oluşumundan sorumludur. Atama ve azillerde de padişahın tam vekili sıfatıyla yetkilidir. Başvezirin tek sorumlu olduğu ve hesap vermesi gereken makam sultandır. Sultan tarafından tayin edilir ve onu tarafından görevden alınır. Sadece sarayın iç organizasyonuna karışma yetkisi yoktur. Divanda ve teşrifatta en önde yer alan ve en başta oturacak olan kişi yine baş vezirdir.

Dîvân-ı Hümâyun'daki hiyerarşi de aynı şekilde belirlenmiştir. Hiyerarşik düzen baş vezir, ardından vezirler, kazaskerler daha sonra da defterdârlar olmak üzere sıralanır. Ulemayı Dîvân-ı Hümâyun'da kazaskerler temsil eder. Müfti-i İstanbul ya da daha sonraki devirde bilinen adıyla Şeyhülislâm ise divanda

bulunmaz ama ulemanın başı olarak önemli bir yere sahiptir. Fâtih Kanûnnâmesi sıralamayı şu şekilde yapar. “Ve Divan-i Hümâyûnumda sadrda oturmak vüzerânın ve kâdiaskerlerin ve defterdârların ve nişancıların yoludur. Evvelâ vüzerâ oturub, bir cânibe kâdiaskerler, anların altına defterdârlar otururlar ve ol bir cânibe nişancı oturur. Ve ağalardan yeniçeri ağası sâir ağaların büyüğüdür. Baş yeniçeri ağası, anın altına mîr-i âlem, anın altına kapucibaşı, anın altına mîrahur, hâlâ mîrahur Devlet-i Pâdişahîde iki olmuştur. Mîrahur-ı sâni altına çakırcıbaşı, anın altına çaşnigîrbaşı, anın altına sipahi oğlanları ağası, altına silahdarlar ağası, altına sâir bölük ağaları, anların altına çavuşbaşı, anın altına kapucular kethüdası, anın altına cebecibaş, anın altına helvacıbaşı ve anın altına topçubaş oturur” ifadesiyle merkez ordusundaki hiyerarşik yapıyı da belirler.

Kanunname devletin iç ve dış yazışmalarından sorumlu olarak nişancıbaşılık da tarif edilmiş ve hiyerarşideki yerini almıştır. “Ve nişancının mertebesi, eğer vezâret veya beğlerbeğlik ise defterdârlara tasaddur eder. Ve eğer sancak ile nişancı ise defterdârlardan aşağı oturur. Elkabi defterdârlar elkabıdır ve mertebesi anlar mertebesidir”.

Fâtih Kanunnamesinde merkezî bürokrasinin yanında taşrada göre yapan beylerbeyi ve sancak beylerinin sıralaması da şu şekildedir. “Ve suffa-i Divân-i Âlide oturmak beğlerbeğlerin yoludur ve beğlerbeğler vüzerâ altına, defterdârlar kâdiaskerler altına otururlar. Sancak beğleri taşrada otururlar. Ve cümle mal defterdârların gerek Âsitânemde ve gerek memâlik-i mahrûsamda olalar, mertebede, oturmakta ve elkabda beraberdirler. Ve beğlerbeğler, vüzerâdan bir tabaka aşağıdır ve taht kadılarına tasaddur ederler. Ve İstanbul kadısından gayrısı defterdârlarımdan aşağı otururlar”.

Padişaha sözlü ya da yazılı bir şekilde arzda bulunma yetkisine sâhip makamlar Kanûnnâme’de şu şekilde sıralanır: “Ve bizzat rikâb-ı hümâyûnuma sâhib-i arz olanlar vüzerâm ve kâdiaskerlerim ve defterdârlarım ve yeniçeri ağası ve iç halkından kapu ağası ve odabaşı ve hazinedarbaşı ve kilercibaşı ve Saray-ı Âmire’min ağası sahib-i arzdır. Amma kapuağası olan ihtiyar başdır. Ekseriya odabaşı ve kapuağası arz etmek gerektir. Ve nâme ile arz etmek cümle beğlerbeğlerin ve ümerânın ve kuzâtın yoludur. Bizzat arz etmek mertebesi âlidir”. Taşrada görev yapan ümera, kadılar, beylerbeyleri ve sancak beyleri de name ile yani yazı ile arzda bulunurlar. Ancak Kanûnnâme, doğrudan arzda bulunmaya önem atfetmiş ve bu hakkın hangi mertebedeki görevlilerde olduğunu sınırlandırmıştır.

Hiyerarşide en son grupta da "iç halkı"ndan bahsedilmektedir. İç halkı, saray mensupları demektir. Saray mensupları dışında kalan ve sadrazamlar, vezirler ve beylerbeylerine hizmet edenlere de “kapı halkı” denmektedir. İç halkı, çeşitli sınıflarının reislerine iç ağaları veya enderûn ağaları adı verilir. Burada bunların reisinden ve dört içağasından bahsedilmiştir: Kapı Ağası yahut Bab'üs-Sâade Ağası: Osmanlı sarayında çalıştırılan hadımağalarının reisi. Hadımağaları iki gruptur: zenci veya Habeş olanlara “Harem Ağaları”, beyaz olanlara ise “Akağalar” yahut “Ak Hadımlar” denir. 990/1582 yılında Dârüsaâde Ağalığı ihdâs olununcaya kadar, Topkapı Sarayı’nın üçüncü kapısı olan Bâbüssaâde’nin muhâfızları olan Akağaların âmiri olduğu gibi, Harem kısmı da dâhil olmak üzere sarayın en büyük şefidir.

Fâtih Kanûnnâmesi’nde üst kademe yöneticilerin hangi yollar ile seçilip atanacağına dair de bazı çerçeveler sunmaktadır. Buna göre “beğlerbeğlik dört kimesnenin yoludur”: Defterdârın ve beğlik ile nişancı olanın, beşyüz akçelik kadroda bulunan kadıların ve son olarak yıllık dörtyüz bin akçeye varmış sancak beğlerinin. Aynı şekilde “nişancılık, dâhil ve sahn müderrislerinin yoludur. Mal defterdârlığından nişancı olsa evvel beğlerbeğlik hükmü ile olur ve reisülküttâb nişancı olsa sancak hükmü ile olur” denerek Divan üyelerinin atanma prosedürünü de tayin etmektedir.

Fâtih Kanûnnâmesi'nde devletin mali işlerinin nasıl yönetileceği ve bu yönetimin hiyerarşik dokusu da kayda bağlanmıştır. Buna göre, Başdeftardâr cümle sultanın nazırı olup onun izni olmadan hazineden harcama yapılamaz. Onun gücü diğer defterdârların ve taşradaki defterdârların tayin ve naklinde önemlidir. Kanûnnâme'de yazışmaların nasıl yapılacağı konusu da ele alınmış ve tuğra ile ahkâm yazılması konusunda vezîriâzama yetki verilmiştir. Maliye ile ilgili konularda defterdârlık yetkilendirilmiş; kazaskerler ise kadıların tayin ve azilleri ile dini konulardaki yazışmalardan sorumlu tutulmuştur. Sultan, kanunnamesinde cenaze merasimlerine kimlerin katılacağı da karar bağlamıştır. Buna göre vezirler, kazaskerler ve defterdârların hazır bulunması istenmektedir. Devlet ricalinin mertebeleri de Kanûnnâme'de yerine almış defter emini, onun altında şehremini onun altında reîsülküttâbın durması gerektiği ifade edilmiştir. Ulema sınıfın da merâtib silsilesi ile yerini almıştır. Bunların kadrolarına göre hiyerarşik düzenleri, ast üst ilişkileri düzenlenmiştir.

Kanûnnâme'nin Birinci Bâbının sonundaki hüküm ise şöyledir: “Bu kadar ahval-i saltanata nizam verildi. Şimdiden sonra gelen evlad-ı kiramım dahî ıslaha sa'y etsinler.” Bu ifade de Kanûnnâme'nin geliştirilmesinin ve yeni koşullara göre düzenlenmesinin önünü açmaktadır. Sonraki dönemlerde yeni bâb ve fasıllarla kanunname nüshalarının içerikleri gelişmiş ve daha düzenli hale gelmiştir.

Kanûnnâme'nin İkinci Bâbı saltanat işleri ile alakalı “tertib-ü ayini” ele alır. Buna göre Dîvân-ı Hümâyûn'un haftada dört gün toplanması ve divan üyelerinden kimlerin sultana arzda bulunacağı konuları ele alınmıştır. Arz Odası, arz'ın müessesevî mahiyetinin mekânsal belirişi olarak ortaya çıkıyor. “Kutsal” bir mertebeye sivrilişin açık ifadesi olan “Cenâb-ı şerîf'im” deyişi, gizli/gizemli bir (maddî/manevî) görünmezliğe bürünme (ya da belki de öyle uygun görüldüğünde perde arkasına çekiliş) söz konusudur. Arz Odası'nın Yeni Saray'da vücut bulan yapılışını düşündüğünde, sivrilmenin henüz kudret açısından ve manevî boyutuyla tezâhür ettiği anlaşılmaktadır. Oda, yine de Saray'ın ve dolayısıyla Devlet'in tam merkezindedir. Vüzerâ, kazaskerler ve defterdârlar geldiklerinde teşrifat bu en üst yöneticilerin şânlarına yakışır mertebededir. Onlar yükseldikçe, padişah da şevket kazanır.

Bu yükselmenin bir başka nişanesi olarak taşraya haberi söylemek, doğrudan devletin üst yöneticilerine hitapla olmayacaktır. Saray âmiri olan kapuağası, kapıcılar kethüdâsına ve o da vüzerâ ile en-üst devlet yetkililerine söyleyecektir. “Taşraya haber” bir emir, bir çağrı, bir ileti olabilir; bu bakımdan, bir iletişim zincirinin işleme olağan sayılabilir, ne var ki, Saray'ın âmirinin bu iletişimde ilk kişi olması sarayın odaklaştırılmasının bir belirtisi olarak yorumlanabilir. Arkasından gelen maddelerde sarayın iç düzeni ile ilgili prensipler sıralanmıştır. Bayramlarda ne tür merasimlerin yapılması gerektiği, kimlerin hangi sırayla merasim heyetinde bulunacağı belirlenmiştir. Sultan burada kendi hocası, şeyhülislâm, vezirler, kazaskerler, başdeftardâr ve nişancının kendisi tarafından karşılanacağını duyurmuştur. Maddeler arasında Osmanlı sultanının iyiden iyiye perde arkasına çekildiğini gösteren hükümler de vardır. Buna göre sultan ile yemek yemek sadece ailesine mahsustur. Kendisinden önce vezirlerin sultan ile yemek yeme adetini refetmiştir. Kanunnamede üzerine en çok tartışma yapılan hüküm ise meşhur kardeş katli meselesidir. Hüküm şöyledir: “Ve her kimseye evlâtlarından saltanat müyesser ola, Nizâm-ı Âlem için karındaşların katli eylemek münasıptır. Ekser ülema dahi tecviz etmiştir. Anunla âmil olalar.” (Akgündüz, 1990: 328) madde, Türk devlet geleneğinde saltanat ve iktidarın ailenin ortak mülkü olduğunu, bunlardan hangisinin iktidarı ele geçirirse diğer hak sahiplerini ortadan kaldırmasının nizamı alem için meşru görüldüğünü hükme bağlamıştır. Devletin parçalanması ve toplum nizamının bozulması riski karşısında böyle bir tedbirin düşünülmesi zaten uygulamada var olan birtakım aksaklıkların ve iç savaş risklerinin daha erken bir zamanda önüne geçilmesini mümkün kılmıştır. Büyük Selçuklu ve öncesindeki Türk devletlerinde devlet, hanedanın ortak malıdır. Hanedandan kim iktidarı ele geçirirse özellikle kardeşlerden ya da aile büyüklerinden buna itirazlar gelmiş ve devletin bekası tehlikeye girmiştir (Uğur, 1987:154). Osmanlı siyaset geleneği bütün bu önceki tecrübeyi ve olumsuzlukları bildiği ve muhtemel tehlikeleri sezdiği için Fâtih kendi kanunnamesine böyle bir hüküm

koymakta tereddüt etmemiştir. Bu durum devletin bekası, nizamı alem için toplumsal düzenin devamı için muhtemel iktidar kavgalarının önüne geçmek amacıyla hanedanın ödemiş olduğu en ağır bedeldir. Böyle bir erkin sahibinin, kendi aile fertlerinin iktidardaki muhtemel iddiaları karşısında aldığı tedbirler, iktidarın ortak kabul etmeyeceği gerçeğinden hareketle meşru görülmüştür. Devletin birliği ve toplumsal düzenin devamı için kendi aile fertlerine müsamaha göstermeyen iktidarın, başka bir şekilde ortak kabul etmesi de mümkün değildir. Bunun en somut örneği Osmanlı saltanatını sorgulamaya cesaret eden ya da ona alternatif olma iddiasında bulunan yerel hanedanlar ve birtakım dini oluşumlara karşı alınan tedbirlerde görülür. Anadolu beylikleri arasında Osmanlı'ya en son eklenen Dulkadirli beylerinin akıbeti malumdur. Aynı şekilde Osmanlı iktidarını sorgulayan Melâmi şeylerinin akıbetleri de ortadadır. Bütün bunlar devlet yönetiminde iktidarın mutlak otoritesinin sorgulanmasını önleyici tedbirler olarak düşünülmelidir. İktidar, devlet teşkilatı üzerinden içeride hukuk birliğini sağlarken iktidarında bölünmezliğini ve paylaşılamazlığını kayıt altına almıştır.

Fâtih'in Teşkilât Kanûnnâmesi'nin Üçüncü Bâbında ehl-i örfün suç işlemesi halinde verilecek cezalar ile bunların kadroları karşılığında alacakları istihkaklar kayda bağlanmıştır. Devlet yazışmalarında hangi unvan ve lakapların kullanılacağı, kimlere hangi sıfatlarla hitap edileceği, münşeat mecmualarındaki örneklerden hareketle sıralanmıştır. Bu maddeler devlet hiyerarşisinde görev alan "ehl-i mansıb"ın statü ve görevleri ile alacakları maaşların tasnif ve hiyerarşisini içerir.

3. KANUNNAME-İ AL-İ OSMAN, DEVLET VE TOPLUM

Bir toplumun tarihi evrelerinde hukuki normlar oluşurken temel kuralların meydana çıkışı esnasında ilk önce teşekkül eden prensiplerin ceza hukuku alanında olması, konunun bizatihi sosyal ve siyasal nizam açısından taşıdığı önemle alakalıdır. Hem İslam öncesi Türk toplumlarında hem de İslami dönemde siyasal iradenin toplumda nizamı sağlama endişesi, üretim kaynaklarının organizasyonu ve üretimin paylaşımını sağlayan düzenlemelerle başat bir şekilde kişisel ya da kandaş boyların karşılıklılık ilkesi doğrultusunda intikam veya kısasın bir hukuki norm olarak tebarüz etmesine yol açmıştır. Hırsızlık, haramilik, cinayet, mala ve cana tecavüz, zina gibi toplumsal ya da bireysel suçlar için failer üzerinde bireysel ve toplumsal yaptırımların kişi ya da aşiret/boy uhdesinden siyasal kurum/örgüt denetimine geçmesi/geçirilmesi bizatihi siyasi ve idari teşekkül ile alakalı bir süreçtir (Koç, 2005b: 131-148). Örgüt/devlet oluşumunun bu türden suçların cezalandırılmasına doğrudan organları veya temsilcileri ile karar verip uygulamayı yerine getirmek ve toplumu denetlemekle kendisini kabul ettirmesi arzusu başat bir süreçtir. Bu sebeple Türklerde töre/yasa/örf dönüşümüne/tekamülüne daha sonradan eklenen İslami normlarla beraber Osmanlı ceza hukuku prensipleri, tadâd edilmiş kanunlar halinde teşekkül etmiştir. Bu sürecin doğal sonucu olarak cerime yani para cezası, fiziki yaptırımlara ilaveten veya sadece mali yaptırımlar halinde ön plana çıkar. Devletin yargılama ve yaptırımı uygulama organları ayrı fakat birbiriyle koordineli olarak siyasal merkezin yönlendirmesi ile devreye girer. Kanun koyma erkini elinde bulunduran saltanat/han, yargı ve ceza uygulama yetkisini, devlet başkanı olan han/sultanın kendisi ya da kurumları tarafından atanan ayrı ayrı temsilcilere devretmek suretiyle egemenlik tesis eder. Kadı (yargı gücü) ve Bey (sancakbeyi/subaşı/tımarlı sipahi, icra gücü) aracılığı ile yerine getirilen bu ve başka "hizmetler" karşılığında kendilerine devletin ekonomik kazanımlarından hisseler verilmiş, cezalardan tahsil edilmesi gereken cerimeler temsilcilerin gelirlerine ek kaynak olarak kaydedilmiştir. Burada kamu düzeninin sağlanmasında cerimelerin yerinde görevli sipahi ya da beylere tahsis edilmesinin özel bir önemi vardır. Böylece kurumlaşan/devletleşen yapı sosyal düzeni yerinde kontrol etmeyi hedeflemiş, bunda da başarılı olmuştur. Ancak 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tımar rejimi ve bunun esas unsuru olan tımarlı sipahi düzenindeki değişikliklerle birlikte, başka faktörlerin de devreye girmesiyle kamu düzeninde yeni bir dönemece gelinecektir. Böylece yargılama sonucu verilen

cezaların uygulanması yetkisini elinde bulunduran ehli örf, değişime uğradığı ve bu yetkisini kullanmaz hale geldiği ölçüde kanunların uygulanması da güçleşecektir. Tımarlı sipahinin yerini almaya başlayacak başka kontrol mekanizmaları mevcut standartlaşmanın da sonunu hazırlayacaktır (Koç, 2005b; 134).

Ceza hukukunda Fâtih Kanûnnâme'si ile başlayan süreç 16. yüzyılın ortalarında oluşturulan kanunnameler ile tamamlanmış; ceza, toprak, vergi, ticaret hukuku ve cerimeler ile ilgili tekml bir sistem oluşturulmuştur. Bu veçhiledir ki U. Heyd (1973) bilinen çok sayıda nüshayı karşılaştırarak ceza hukuku alanında klasik dönemde gelinen noktayı açığa çıkartabilmiştir. Aynı türden bir karşılaştırmalı tekâmül seyir tablosu hukukun diğer alanlarında da yapılabilir. Böyle bir karşılaştırma Osmanlı düzeninin birçok yönünün daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayabilir. Ceza hukuk dışındaki alanlarda da belirli bir ayırımı gitmek yerinde olacaktır. Özellikle birliğin ve standartlaşmanın nispeten daha kolay gibi gözüktüğü (yürük, yaya, müselleme, sipahi, azab vs.) belirli gruplara yönelik düzenlemeler daha süratli bir şekilde üniform hale getirilmişken imparatorluğun değişik yerlerinde hatta aynı sancak içerisinde değişik kaza ve nahiyelerde farklı uygulamaların bulunduğu üretim faaliyetlerine ait konularda ve bunların vergilendirilmesi gibi hususlarda standartlaşma daha genel karakterli ve bazen de yavaş olabilmektedir.

Klasik dönem Osmanlı toplumunun genel hatlarıyla askeri ve reaya olarak ikiye ayrılmasını belirleyen ve reayanın statüsü ile bunu sınırlarını tanımlayan yaklaşım kanunnamelerde detaylandırılmıştır. Esasen böyle bir ayırım katmanlaşmanın henüz netleşmediği erken dönemlerde daha gevşek olmakla birlikte mevcuttur. Mesela Fâtih Sultan Mehmet'e ait resm-i kısmet ve sicillata dair bir fermenda şu kayda rastlanır: "ve ehli berat olan kimesneler, kendü ve cemaati askeridir. Ve tekaüd eden sipahiler cemaatiyle askeridir". Kurumlaşma ve devletleşmede katmanlar arası çizgilerin netleşmesini hukuki tekâmül ile tanımlanır ve netleştirilir. Bu sebeple çoğu maddeleri 15. yüzyılın ortalarına doğru teşekkül eden Fâtih'in Reaya Kanûnnâmesi nüshasında böyle bir katmanlaşma ve geçişkenlik sınırlarını belirleyen kesin hatların izine rastlamak mümkün değildir. Zira sistem ve toplumun yatay ve dikey hareketlilik alanları oldukça geniştir. Bu bağlamda yürük teşekküllerinin yarı askeri statüde hizmet etmekte oluşu, sefere katıldıklarında askeri sınıfa geçiş demek olan tımarlı statüsü kazanma imkanı verileceğinin bildirildiği halka yapılan çağrılar, geçişkenliğin en önemli göstergeleridir. 15. yüzyılın sonlarından itibaren söz konusu geçişkenliğin zorlaşmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bunun da en belirgin göstergesi artık kanunnamelerde reayanın hukuki statüsünün netleştirilmesi ve toprak üzerindeki zorunluluklarının daha baskın bir ifadeyle yerini almasıdır. Arazi tutan köylünün ekin ekme zorunluluğu daha Fâtih döneminden itibaren kanunnamelerde yerini alırken bu zorunluluğun yerine getirilmemesi durumundaki parasal yaptırımlar/çiftbozan resmi 50 akçe civarındadır (Kraelitz, 1921: 30). Daha sonraki dönemlerde bu miktar 60, 70 ve nihayet 16. yüzyılın sonlarında 300 akçaya kadar çıkacak ve önemine binaen de detaylandırılacaktır. Askeri-reaya ayrımı kanunnamelerde askeri sınıfa mensup olanların terekeleri üzerinden alınan resm-i kısmetin kim tarafından tahsil edileceğine ilişkin hükümlerde yer alır. Bu bağlamda sancakbeyi, kadı, subaşı, sipahi, sultanın kulları, müderrisler, vakıf yöneticileri gibi ilmiyeye mensup olanlar ve bunların nesli, ordu hizmetindeki sipahi, yaya, müselleme, canbaz, voynuk ve tatar grupları askeri kategoriyi oluşturur. Kadı tarafından verilen belge ile camilerde görev yapanlar ve naibler bu hükmün dışındadır. Reaya statüsü ise genel ifadesiyle köylerde oturarak defterde raiyyet kaydedilmiş olanlar ve nesilleridir. Bu türden bir ayırışımın sadece tereke taksimi ile ilgili basit bir işlemin göstergesi olmadığı açıktır. Bu aynı zamanda katmanlaşan toplumun katmanlar arasına konulan sınırların kendi içerisinde hareket alanı daraltılan grupların devlet tarafından nasıl dizayn edildiğinin kanıtıdır. Beldiceanu tarafından yayınlana nüsha ile Nuruosmaniye yazmasındaki pasajlar aynıdır. Reayanın statüsüne yönelik bu tespitlerden sonra toprak hukuk alanındaki hükümlere geçebiliriz.

Toprak hukuku ve reayanın statüsü ile ilgili tekâmülün de kanunnameler bağlamında böyle bir karşılaştırma süzgecinden geçirilmesi mümkündür. Ancak biz burada sadece temel bazı noktaların altını

çizmeye ve farklılaşarak/dönüşerek/yeniden üreterek devletin hükmünü yayma ve bunu devam ettirme eğilimiyle birlikte hukukta standartlaşmanın alanlarına kısaca temas etmekle yetineceğiz.

Fâtih Kanûnnamesi'nin Kraelitz (1921: 43) tarafından yayımlanan metninde ilk dikkati çeken husus, cari hükümlerle ilgisi bağlamında mekân adı olarak sadece Edirne'nin geçmesi, Dubrovnik, Eflak ve İstanbul'un "hariç" yerler olarak ima edilmesidir. Bu da tanzim edilen hükümlerden bazılarının 1453 öncesine ait olduğunu akla getirir. Bu genel bilgi, Kanûnnâme'nin tanzimi aşamasında hedef alınan bölgenin imparatorluğun Avrupa yakası olduğu izlenimini vermektedir. Aynı şekilde bir başka gösterge de Osmanlı kanun koyucusunun adına daha son resm-i çift diyeceği raiyyet vergisinin miktarının burada 22 akça olarak belirlenmiş olmasıdır. Bu bağlamda McGowan tarafından yayımlanan Sirem Sancağı Kanûnnamesi bir ip ucu sunar. "... resm-i çift müsavi değildir. Öte yaka sancaklarının ekserinde birbirine mugayirdir. Kiminde artık kiminde eksik alınır. Bu sancakta tam çifti olan Müslüman reayadan yirmi ikişer akçe alınagelmıştır. Resm-i bennak 12 akçadır" (McGowan, 1883: 1-2). Bu durumda daha birçok sancakta görüldüğü gibi Balkan topraklarında Müslümanlardan 22 akça resmi çift alınması 15. yüzyılın ortalarından itibaren kesinleşmiş gözükmektedir. Sirem Sancağı Kanûnnâmesi'nde de belirtildiği gibi Anadolu yakası sancaklarında resm-i çift miktarı bir sancaktan diğerine hatta aynı sancakta bir kazadan diğerine farklılık gösterir. Bu durumun standartlaşma eğiliminin önünde bir engel oluşturduğu düşünülebilir. Ancak farklı miktarlardaki resm-i çift tarh edilmesinde fetih/ilhak öncesi yöresel alışkanlıkların dikkate alınması, reayanın tahammül gücü, toprağın verim durumu, başka vergilerin (öşür vs.) oranları gibi hususların birlikte değerlendirildiği ve dengenin korunmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Her hal ve karda resmi çift, resm-i bennak, muhtelif oranlardaki öşür, resm-i zemin, otlak, kışlak, resm-i arus, küvvare, vs. ile gayri müslimlerden alınan ispençe/cizye vergileri kanunnamelerde standart vergiler olarak tebarüz etmiştir. Toprak tasarruf şekilleri ve varislere intikal biçimi de standartlaştırılmıştır. Bunlarla ilgili hükümler 15. yüzyılın ortalarından 16. yüzyıl başlarına kadar şekillenmiş durumdadır. Diğer taraftan sancak kanunnamelerinde açıkça görüldüğü üzere imparatorluk sınırlarına dahil edilen yeni bölgelerde tespit edilen uygulamalar tedricen kaldırılarak yerine Kanûnnâme-i Âl-i Osman uygulanmaya sokulmuştur. Bu bağlamda sancak kanunnameleri artık sadece mahalli ve çok özel ayrıntıların düzenlendiği metinler olarak tasarlanmıştır. Buna karşın ayrıntıların fazla olmadığı ya da keskin olmadığı yerlerde, bazen tahrir defterinin ön kısmında bulunması mutata olan ilgili sancağın kanunnamesine yer verilmemiş ve sadece bir cümle ile Kanûnnâme-i Âl-i Osman müracaat olunması gerektiği kaydedilmiştir.

Fâtih'in Reaya Kanûnnâmesi'nde yer alan ve Kraelitz tarafından neşredilen nüshanın farklı yerlerinde zikredilen aşağıdaki maddeler daha sonraki kanunnamelerde hem konularına göre ayrı fasıllar halinde sıralanacak hem de genişletilip detaylandırılarak standart hale getirilecektir. Bu süreç devletin hukukta ve uygulamalarda birlik sağlama isteğinin açık bir tezahürüdür. Başlangıçta ihtiyaca göre "ferman" ya da "yasak" halinden yayımlanmış kuralların daha sonra kanunname metni haline dönüştürülmesi, ardından da ihtiyaca ve gerekli duruma göre yeni kuralların eklenmesi, eskilerin iptali ya da değiştirilmesi sonucu yeni kanunname metinlerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

"Süvari, (kendi) çiftliğinden ziyede yer tutmaya, raiyyet yerin raiyyete vire, Süvari güçle raiyyetin yerinden kovsa, gerü yerine gelicek tapu almaya, dahi kendü kovsa gitse, ya bir yıl yerin ıssuz kosa, ihtiyar süvari elinde ola, raiyyet kendi gide tamı çulı süvarinin ola.

"Bir raiyyet ki yer duta, elindeki yerin muattal koyub gayri süvari yerinde ekerse iki onda vere.."

"Amma süvarini raiyyete vericek yeri olmasa raiyyet gayri yerde ekse heman yerlisüne adet üzere öşrin vere. Ve raiyyet süvarisine heman bir defa ev yapivere, sonra gelen süvari ol çıkan süvarini yapiverdiği evi ola, raiyyete ev tekrar yaptırma".

“Bu yedi kulluktan ötürü akça alınsa yigirmi akça alına ve benlakden üç veyahu altı veya dokuz akça alına; Her müzevvec kafir ispenç için süvarına yigirmi beş akça vire. Ve haraca yarar oğlanına dahi tamam ispenç. Koyun resmi üç koyuna bir akça” (Kraeletz, 1921: 28-30).

Kronolojik olarak ikinci sırada bulunan ve Beldiceanu tarafından yayımlanan başka bir Kanûnnâme-i Âl-i Osman nüshasında bu maddeler oldukça detaylandırılmıştır. Sipahini “kılıç yeri” ya da “hassa çiftliği” olarak bilinen yerlerden başka toprak tasarruf etmesi konusu ve bunun getireceği yükümlülükler detaylandırılmıştır (Beldiceanu, 1967). Aynı şekilde raiyyetin statüsü ve yükümlülükleri uzun ve ayrıntılı bir şekilde ele alınır. Yerini yurdunu terk eden reayanın sipahisi marifetiyle 15 yıl içerisinde tekrar yerine döndürülmesi “kanun-ı kadim” olarak standartlaşmıştır. Ancak 15 yıl geçtikten sonra geri döndürülmesi men edilmiştir. “Sipahi timarında evvel mevkuf olan reaya çiftlikleri bütün çift ve nim çift ve dahi eksük, dahil-i defter her ne ise sipahiye mütaellikdir.... defterde adı olmayan raiyyet oğlanlarına ve karındaşlarına sahib-i timar dahl eylemek kaunun-ı kadimdir, raiyyet oğlu karındaşı raiyyetdir”. Bu detaylardan biri bir sonraki kanunnameye önemli değişikliğe uğramıştır. Bu değişiklik şöyledir: “bir raiyyet fevt olsa çiftliği olup müteaddid oğulları kalsa mezkûr çiftliği oğulları müşa‘ tafarruf iderken biri fevt olsa anun hissesine suvari karındaşlarından tapu taleb itmek caiz değıldir”. Bu kaide 1501 yılı öncesinde değışmiştir ve artık kardeşler tarafından müşterek tasarruf edilen bir çiftlikten, kardeşlerden birisi öldüğü zaman hissesi için resmi tapu talep edebileceğine dair değişiklik “amma kanun-ı cedid-i sahih budur ki” diye başlayan pasajda verilmiştir. Nuruosmaniye’de kayıtlı yazma Kanûnnâme’de ise konu “amma bunun hilafına hükm-i şahi varid olmuştur tapu hükm olunur şöyle biline” şeklinde nakledilmiştir. Aynı değişiklik sonraki kanunnamelerde artık iptal edilen eski hüküm verilmeye gerek duyulmadan doğrudan yeni hüküm kayda geçirilecektir. Tüm bunlar devlet-köylü ilişkilerinin ayrıntılı olarak kayda bağlanması ve muhtemel suistimaller ile kayıt dışı kalmanın önüne geçmeye yönelik standartlaşan uygulamalardır. Devlet bu şekilde tebaasını hem kategorize etmiş hem de sınıfsal sorumluluk ve mükellefiyetlerinin sınırlarını çizmiştir. Sultan buyruklarının kanunname formunda kadı mahkemelerinde yürürlükte olması, değişikliklerin halka duyurulması prensibi devletin kanunlaşmaya verdiği önemle alakalıdır. Bu şekilde “devlet” olunacağı ve egemenliğin sürdürülebileceği bilgisi yaygın olmalıdır.

Toplumsal katmanlardan köylülerin en önemli meşguliyet alanı olan tarımsal arazilerde zirai üretimin temeli olan “çiftlik’in tanımı ve bu kategoriden alınacak resmi-çift miktarının tespit ve tayini önemlidir. Hemen her kanunname nüshasında reaya-devlet ilişkilerinin esaslarına dair hukuki düzenlemeler önemli bir yer tutar. Kraeletz tarafından yayımlanan Fâtih Kanûnnâmesi nüshasında çiftliğin tanım ve yüzölçümü konusunda belirsizlik varken, Beldiceanu tarafından yayımlanan metinde ve diğerlerinde konu artık belirginleşmiş ve toprağın durumuna göre edna, evsat ve âlâ kategorilerine bir çift öküzle tarım yapılabilecek alan olarak, verim ya da arazinin durumuna göre 60-150 dönüm olduğu kaydedilmiştir. Çiftlik miktarı yeri elinde bulunduran bir köylü ailesinin beher sene Bursa müdüyle 4 müdd (yaklaşık 450 500 kg) tohum ekmesi mecburiyeti standart hale getirilmiştir. Bu hüküm Kraeletz nüshasında Edirne müdüyle 2 müd olarak tanımlanmıştır. Fark her iki müdün hacim olarak farklı olmasından kaynaklanır. 16. yüzyıla ait kanunnamelerde hariçten ekilen yerlerin statüsü ve bu topraklar için istenecek resm-i dönüm de standart haldedir.

Kanunnamelerde vergi hukuk önemli bir konu olarak oldukça detaylı şekilde sıralanmıştır. Sancaklarda resm-i çift, nim-çift farklı miktarlarda olmakla birlikte, raiyyet rûsumunda bölgeler arasında farklılıklara rağmen sistemde birlik sağlanmıştır. Hatta 16. yüzyılın başlarında imparatorluğa katılan Arap vilayetlerinde eski hukukun kaldırıldığı yerine “Kanûnnâme-i Âl-i Osman’ın uygulamaya sokulduğu; dolayısı ile raiyyet için temel vergi haline gelen resm-i çift vaz bulunduğu bölge kanunnamelerinde mesturdur. Kesin olan ise 12 akça olan resm-i bennak ile karü kisb eden mücerredlerden duruma göre vergi tarh edilmesi

kaidesidir. Aynı şekilde hangi hububat türlerinden ne miktarlarda öşür ve salariyye, hangilerinden öşre bedel akça alınacağı hususu da belirli bir sisteme ve genelleşmeye ulaşmış gözükmektedir. Aynı standart uygulama ve miktarı, resm-i otlak, resm-i kışlak, resm-i ağnam (daha sonra iki koyuna bir akça olarak yükseltilecek ve her yerde aynı miktar cari olacaktır), kovan vergisi ve değirmen vergilerinde de görmek mümkündür.

Kanunlarda standartlaşmanın açık bir şekilde görüldüğü alanlardan bir tanesi de kadıların yaptıkları işlemlerden aldıkları harçlar konusudur. Nispeten geç tarihli bir başka Kanûnnâme-i Âl-i Osman'da hüküm şöyledir: “Resim eimme-i müctehidinden vaki olan ahval-i muhtelifi üzerine alınırđ; sonra yigirmi altı akça alınan yigirmi ikisi kadının ikisi naibin ikisa kâtibi ola” . Bu hüküm Beldiceanu neşrinde ve Nuruosmaniye yazmasında şöyledir: “resm-i mekateb/katib dahi eimme-i müctehidenden vaki olan akval-a mutetalife [üzere] alınırđ; sonradan on yedi akça tayin olub...” Aynı şekilde bu nüshada binde yirmi olan resm-i kısmet miktarı sonradan binde yirmi beşe çıkartılmış ve naibe binde üç ve katib de binde ikilik hiss alır olmuşlardır. Esasen Beldiceanu tarafından yayımlanan nüshada yer alan kadı, naip ve katip tarafından alınacak harçların oranlarının düzenlendiği tarihin tam olarak 1479 olduğunu başka kaynaklardan biliyoruz. Belli ki 16. yüzyılın başlarında bu oranlar yükseltilmiş ve kadı tarafından yapılan başka işlemler için de tarifeler konmuştur.

Bu türden örnekleri çoğaltmak ve devlet organizasyonunda merkez-taşra ilişkilerinin düzenlendiği, toplumun vergi ve toprak hukuku bakımından standart uygulamalara tabi tutulduğunu Kanûnnâme-i Âl-i Osman üzerinden madde madde olmasa bile temalar halinde takip etmek mümkün olmaktadır. Toplumun katmanlaşması ve kanunlaşma prosedürünün birbiriyle paralel yürüdüğü ve birbirini şekillendirdiğinin altını çizmek gerekir. 15. yüzyılın ortalarından 16. yüzyılın ortalarına kadar Kanûnnâme-i Âl-i Osman'ın artık klasik formunu almış; devlet, kurumları aracılığı ile tüm sancaklarda kuralları egemen kılmış, kanunnameler de ülkenin tamamında adli, idari, kazai ve vergilendirme alanlarında bir referans kaynağı olmuştur. Böylece Osmanlı Devleti erken modern dönemde kanun devleti haline dönüşmüştür. Bunun en açık kanıtı ise bugün Türkiye ve Avrupa arşivlerinde yazmalar halinde bulunan yüzlerce kanunname nüshasının varlığıdır.

Standartlaşma bağlamında Osmanlı hukukunun ilgilendiği en önemli konulardan biri, geniş arazilerin mülkiyeti meselesidir. Osmanlı fetih anlayışına göre hakimiyet altına alınan toprakların mülkiyeti devlete aittir. Bu toprakları ekip biçmek isteyen köylülere resm-i tapu karşılığında ırsî kiracılık statüsü ile verilir. Köylü tasarrufuna aldığı toprağı her yıl ekip biçmekle mükelleftir. Sebepsiz yere üç yıl ekip biçmemesi durumunda toprak elinden alınarak isteyen bir başkasına verilebilir. Resm-i tapu, ırsî kiracılık sözleşmesinin bedelidir (Koç, 2012). Devletin timar sistemi içerisinde düzenlediği geniş tarım arazilerinde vergilerin toplanması ve tarımsal faaliyetlerin yürütülmesi, timar sahiplerinin denetimi ile mümkün olmaktadır. Ehl-i örf de denen bu timar sahipleri reâyâyı yani köylüleri hem tarım faaliyetlerinde tutmak hem de sorumlu oldukları bölgelerde asayişini sağlamakla görevlidir. Bu sebeple timar sahipleri ile köylüler arasındaki hukuk nizamı, köylüler tarafından işlenen toprağın mülkiyeti ve vergilendirme üzerinden yürütülür. Nüfusun yüzde seksen civarının tarım ile uğraştığı bir imparatorlukta devlet-köylü ilişkilerinin nasıl yürümesi gerektiği detaylı kurallar ile belirlenmiştir. Reâyâ kanunnameleri bunun içindir . Bu nedenle, Fâtih Sultan Mehmed tarafından neşredilen Reâyâ Kanûnnâmesi başlangıç olmuş, daha sonra genel karakterli Kanun-ı Osmanî'ye dönüşen bu metinler Osmanlı Kanunnameleri adı ile anılmıştır. Fâtih Kanûnnâmesi'nde yer alan bazı hükümler, kanunnamenin köylü-timarlı sipahi ilişkilerini düzenleyen maddeleri Osmanlı toprak ve vergi anlayışını ortaya koyar. Kimi bölgelerde Osmanlı'dan önce yürürlükte bulunan feodal ilişkilere bağlı birtakım angarya hizmetleri Fâtih Kanûnnâmesi'nde akça ile nitelendirilerek paraya çevrilmiştir. Aynı şekilde köylülerin ehl-i örf'e karşı sorumlulukları da sınırlandırılmış ve bu sınırlılıklar köylü üretiminin sürekliliğinin yanı sıra vergi miktar ve oranlarının katlanılabilir olmasını sağlamıştır. Birtakım feodal/senyörel hizmetlerin kanunnamede sadece akça karşılıkları sebebiyle zikredilmiş olması bunun açık göstergesidir. Tüm önceki feodal uygulamalar

refedilmiş, eskiden kalan tüm feodal bağlar ortadan kaldırılarak devletin köylüler ve toprak üzerindeki hukuki ve pratik denetimi kalıcı hale getirilmiştir (Heper, 2003: 115). Onun için kanunnamede, reâyâ/köylülerin tasarruf ettikleri toprağa göre her yıl ne kadar tohum ekecekleri dahi kayda bağlanmıştır. Bunun karşılığında timar sahibi de ne kadar vergi alacağını bilmekte, fazla tahsilata yönelmemektedir. Aksi bir durum kanuna aykırı bulunmakta ve cezai müeyyideyi gerektirmektedir. Kanuna göre, timarlı sipahiler köylüleri, sadece hakları olarak topladıkları öşrü kendi ambarına taşıtmak için görevlendirebilir, bunun dışında herhangi bir hizmet yaptırılmamaktadır. Devlet-köylü ilişkilerinin şekil ve içerik bakımından daha Fâtih döneminde, kanunnameler aracılığıyla belirlenmesi ve sınırlarının çizilmesi, ehl-i örfün muhtemel suistimallerinin önüne geçme amacını gütmektedir. Geniş çapta uygulama alanı bulan Osmanlı Reâyâ Kanûnnameleri köylüler tarafından da bilinmekte ve anlaşmazlık durumunda referans olarak kullanılmaktadır. Komşusundan veya sipahisinden şikayetçi olan köylü, bu şikayetini “kanuna mugayir” veya “kanuna muhalif olmakla” nitelendirip kadıya müracaat etmektedir. Osmanlı kanunlarının bu şekilde en ücra mezralarda dahi karşılık bulması toplumda Osmanlı nizamının “kanun” esaslı olduğu bilincini yerleştirmiştir. Halk arasında muhtemel haksızlık ve ihlallerin itirazı için kullanılan “kitapta yeri olmak” ifadesi buradan gelmektedir. Kanûnnâme-i Âl-i Osman’ın devlet-toplum nizamını kuşatıcı nitelikte şekillenmesi sürekliliği ve nizam-ı alemi de beraberinde getirmiştir. Bu sebeple daha sonraki araştırmacılar tıpkı Roma İmparatorluğu’nda olduğu gibi bir “Osmanlı Barışı”ndan söz etme fırsatı bulmuşlardır.

SONUÇ

Osmanlı Beyliği’nin kuruluş devrinde toplumsal düzenin sağlanması ve vergilerin tarh edilmesi amacıyla çıkarılan yasak ve fermanların, 15. yüzyılın ortalarından itibaren bir araya getirilmesi ile oluşturulan kanunname metinleri, Osmanlı hukukunun anlaşılması ve tahlili için en temel kaynaklardır. Bu kanunnameler aracılığı ile beylikten devlete ve imperiuma uzanan sürecin etap ve unsurlarını takip etmek de mümkün olmaktadır. Bu süreçte ferman, yasak, kanun tekamülü, idari hukukta standartlaşmaya, idari anlamda merkez ve taşra arasındaki bağın güçlenerek bürokratik mekanizmanın tesisine ve Osmanlı beyliğinin devlete sıçramasına imkân vermiştir. Böylece adaletin temin ve tevzi süreçleri ile toplumsal düzenin sağlanması, bürokratik kurumların taşrada merkezin egemenliğini uygulaması ile başat bir şekilde gelişmiştir. Sistemin klan/bey örgütsel yapısından kanun aracılığı ile devlete dönüşmesi mümkün olmuştur. Bu kanunlaşma/devletleşme sürecinin kolay olduğunu, merkezileşmeye ve kanunlaşmaya itirazların gelmediğini söylemek de mümkün değildir. Elbette Osmanlı kanunlaşması ve egemenliğinin devletleşerek yayılması ve içselleşmesine farklı form ve şekillerde güçlü itirazlar da gelmiştir. Hatta bu itirazların bir kısmı doğrudan Osmanlı beylik bürokrasisinin unsurları tarafından ortaya konmuş, kanlı çatışmalara sahne olmuştur. Şehzade kavgalarında taraf olan içeriden beyler ya da Şeyh Bedreddin vakasına dahil olan içeri sipahileri buna örnek teşkil eder. Osmanlı devletleşmesi ve kanun üzerinden egemenliğinin sağlanmasına süreç içerisinde Osmanlıya dahil olan yerel paralel beylik unsurlarından ya da Orta Asya konar göçer yaşam tarzını Anadolu’da sürdüren aşiretlerin kandaş yapıları İtirazların bir diğer önemli mensuplarını oluşturur. Nizam, vergi, iskân, reaya mükellefiyetleri devletleşmekte olan Osmanlı’nın düzen için ihdas ettiği yasak ve kanunlarla zabturate altına almaya çalıştığı çok sayıda merkez kaç unsuru buna direnç gösterme eğilimindedir. Osmanlı merkezi yönetim anlayışı çoğu kez bu itirazın taraflarını mutabakat ya da ikna yolu ile sisteme/devletleşmeye dahil etmeye çalışsa da ikna ve mutabakatın olmadığı ya da işe yaramadığı durumlarda çatışmalar kaçınılmaz olmuş, isyan haline dönüşen itirazların bertaraf edilmesi için önemli askeri çabalar sarfedilmiştir. Osmanlı merkezileşmesinin, kanun üzerinden devletleşmesine ve nizamı alemin tesisine yönelik içeriden ve görece dışarıdan gelebilen bu türden itirazların ya da isyan eğilimlerinin bir kısmı Safevi propagandası için zemin hazırlarken sürecin sonunda önemli kitlesel göç ve içe doğru yeni eklemlere yol açmıştır. Anadolu’dan Şah’a yönelen Türkmen aşiretlerin durumu ile daha güneyden Osmanlı ülkesine taşınan sünnî yerel aşiretlerin

çizdiği profil bunun sonucudur. İtirazlarla baş etmenin en kolay ve doğal yolu, beyliğin yürüttüğü dışa dönük savaş ve fetih politikasına “cihat” formatı vererek eylemlere kutsiyet kazandırarak devletleşmeye meşruiyet zemini hazırlamak şeklinde ortaya konmuştur. Kanun, nizam, devlet tesis edilirken gerekli hallerde zor kullanma ve düzeni sağlama konusunda taviz vermeksizin oldukça ısrarcı bir tavır sergilemesi de devletleşmesinin başarısıyla alakalıdır. Sonuçta “ya devlet başa ye kuzgun leşe” ifadesi ile halk nezdinde; “en kötü nizam düzensizlikten evladır” şeklinde de katalizatör hukuk söylemine ifadesini bulan Osmanlı kanunlaşma/devletleşme süreci meşruiyetini kazanıp uzun yüzyıllar egemenlik sürmeyi başarmıştır.

KAYNAKLAR

- Akgündüz, Ahmet (1990), Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, I. Kitap: Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fâtih Devri Kanunnameleri, (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları).
- Atsız, Nihal (1985), Aşıkpaşaoğlu Tarihi, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları).
- Beldiceanu, Nicoara (1967), Code de lois coutumières de Mehmed II: Kitâb-ı qâvânîn-i 'örfiyye-i 'osmânî (Wiesbaden: Otto Harassowitz).
- Emecen, Feridun M. ve Şahin, İlhan (2021), II. Bayezid Dönemi Ahkâm Defterleri, (Ankara: TTK Yayınları).
- Hayd, Uriel (1973), Studies In Old Ottoman Criminal Law, (Oxford: Clarendon).
- Hassan, Ümit (2001), Osmanlı: Örgüt-İnanç-Davranış'tan Hukuk-İdeoloji'ye, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Heper, Metin (2003), "Osmanlıda Devlet Geleneği", Türkiye Günlüğü, (73), s. 113-134.
- Itzkowitz, Norman (1989), Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmî Gelenek. (İstanbul: Çıdam Yayınları).
- İnalçık, Halil (2000), Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet, (İstanbul: Eren Yayıncılık).
- Kânûn-ı Sultân Süleymân Han, Nuruosmaniye Kütüphanesi, İstanbul, no. 4094.
- Kanunnâme-i Âl-i Osman, Münih Bayvera Devlet Kütüphanesi, TUR 111.
- Kraelitz-Greifendorst, Frederich (1921-1922), "Kanunnâme Sultan Mehmeds des Eroberers, Die ältesten osmanischen Straf- und Finanzgesetze", Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte, I, s. 13-48.
- Koç, Yunus (2005a), "Osmanlıda Toplumsal Dinamizmden Celali İsyanlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum", Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, (35), s. 231-245.
- Koç, Yunus (2005b), "Osmanlı Örfi Hukukunda Standartlaşma (XVI. Yüzyıl)", Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları, (2), s. 131-148.
- Koç, Yunus (1997), La fixation par écrit des lois ottomanes et le rôle des codes de lois. Etude accompagnée de l'édition du manuscrit de Munich : Tur 111 (XVe-XVIe siècles). (Yayımlanmamış Doktora tezi), (Paris: Université de Paris I, Pantheon-Sorbonne).
- Koç, Yunus (2012), "16. Yüzyılda Tarımda Yatırım Maliyeti Sorunu ya da "Resm-i Tapu" ve Öküz Fiyatlarına Dair Bazı Gözlemler", H.Ü. Türkiyat Araştırmaları, (17), s. 139-148.
- McGowan, Bruce (1983), Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri, (Ankara: TTK Yayınları).
- Mumcu, Ahmet (1986), Divan-ı Hümayun, (Ankara: Birey ve Toplum Yayınları).
- Özcan, Abdülkadir (1982), "Fâtih'in Teşkilat Kanunnamesi ve Nizam-ı Alem İçin Kardeş Katli Meselesi", İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, (XXXIII), s. 7-56.
- Turan, Şerafettin (1970), İbn Kemal Tevarih-i Âl-i Osman, I. Defter, (Ankara: TTK Yayınları).
- Tulum, Mertol (1977), Tarih-i Ebu'l-Feth, (İstanbul: Baha Matbaası).
- Uğur, Ahmet (1987), Osmanlı Siyasetnameleri, (İstanbul: Kültür ve Sanat Yayınları).
- Unat, Faik Reşit ve Köymen, Mehmet Altay (1985), Kitap-ı Cihan-nüma, Neşri Tarihi, II. Cilt, (Ankara: TTK Yayınları).